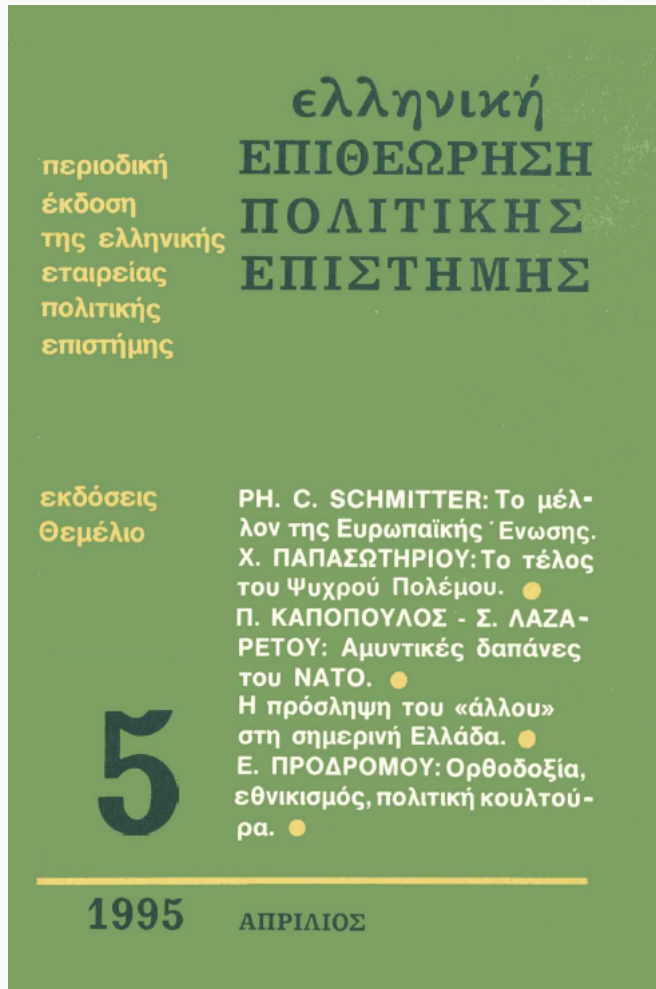

Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης

Τόμ. 5, Αρ. 2 (1995)

Η πρόσληψη και η αντιμετώπιση του «Άλλου» στη σημερινή Ελλάδα

Γ. Βούλγαρης, Δ. Δώδος, Π. Καφετζής, Χ. Λυριντζής, Κ. Μιχαλοπούλου, Η. Νικολακόπουλος, Μ. Σπουρδαλάκης, Κ. Τσουκαλάς

doi: [10.12681/hpsa.15290](https://doi.org/10.12681/hpsa.15290)

Copyright © 2017, Γ. Βούλγαρης, Δ. Δώδος, Π. Καφετζής, Χ. Λυριντζής, Κ. Μιχαλοπούλου, Η. Νικολακόπουλος, Μ. Σπουρδαλάκης, Κ. Τσουκαλάς

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Βούλγαρης Γ., Δώδος Δ., Καφετζής Π., Λυριντζής Χ., Μιχαλοπούλου Κ., Νικολακόπουλος Η., Σπουρδαλάκης Μ., & Τσουκαλάς Κ. (2017). Η πρόσληψη και η αντιμετώπιση του «Άλλου» στη σημερινή Ελλάδα. *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 5(2), 81–100. <https://doi.org/10.12681/hpsa.15290>

ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΗ ΟΜΑΔΑ:

**Γ. ΒΟΥΛΓΑΡΗΣ, Δ. ΔΩΔΟΣ, Π. ΚΑΦΕΤΖΗΣ, Χ. ΛΥΡΙΝΤΖΗΣ,
Κ. ΜΙΧΑΛΟΠΟΥΛΟΥ, Η. ΝΙΚΟΛΑΚΟΠΟΥΛΟΣ,
Μ. ΣΠΟΥΡΔΑΛΑΚΗΣ, Κ. ΤΣΟΥΚΑΛΑΣ**

**Η ΠΡΟΣΛΗΨΗ ΚΑΙ Η ΑΝΤΙΜΕΤΩΠΙΣΗ
ΤΟΥ «ΑΛΛΟΥ» ΣΤΗ ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΕΛΛΑΔΑ.
ΠΟΡΙΣΜΑΤΑ ΕΜΠΕΙΡΙΚΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ**

1. Η ΕΛΕΥΣΗ ΤΩΝ «ΑΛΛΩΝ»

Η δεκαετία του '60 σηματοδοτεί την αρχή μιας σειράς αλλαγών στη στάση της ελληνικής κοινωνίας απέναντι στους «ξένους» και στις μειονότητες. Είναι, ταυτόχρονα, η δεκαετία κατά την οποία η οικονομική ανάπτυξη άρχισε να εξομοιώνει τον τρόπο ζωής των Ελλήνων προς τα καταναλωτικά πρότυπα της Δύσης, η δεκαετία που εγκαθιστά τον τουρισμό στο κέντρο της εθνικής οικονομίας, η δεκαετία στην οποία κορυφώθηκε η μετανάστευση και άρχισε η παλινοστήση και η δεκαετία που προσέδωσε στο ζήτημα των θρησκευτικών και εθνικών μειονοτήτων νέα, ευρύτερη πολιτική χροιά. Βαθμιαία στην ελληνική κοινωνία τίθεται το ζήτημα των «ξένων», και μάλιστα σε ένα πλαίσιο πολύσημο και αντιφατικό, όπου οι κώδικες αξιολόγησης της σχέσης του οικείου με το αν-οικείο θα πρέπει να αναδιατυπωθούν ριζικά. Η αντιφατική μόνο εκ πρώτης όψεως συνύπαρξη της περιώνυμης φιλοξενίας και της φιλύποπτης επιφυλακτικότητας προς τον ξένο ήταν αδύνατον να μη μετουσιωθεί σε πολύ πιο διαφοροποιημένες μορφές αντιμετώπισης των αλλοδαπών ως αντικειμένων μίμησης ή φθόνου, ως πηγών εισοδήματος, ως φορέων πολιτιστικής ή πολιτικής απειλής ή ακόμα και ως των συνήθως υπόπτων. Ο βαθμιαίος «εκσυγχρονισμός» της Ελλάδας δεν μπορούσε παρά να συνεπιφέρει και τον εκσυγχρονισμό της ξενοφοβίας.

Όμως, οι νοοτροπίες εξελίσσονται με βραδύ ρυθμό, και για αρκετές δεκαετίες οι εστίες των μετασχηματισμών δεν ήταν εμφανείς. Παρ' όλη την ενίσχυση των διαδικασιών που είχαν αρχίσει στη δε-

καετία του '60, θα χρειαστούν τριάντα περίπου χρόνια ώστε το ζήτημα των στάσεων απέναντι στους ξένους να αναδειχθεί σε πραγματικό κοινωνικό και πολιτιστικό πρόβλημα. Και αυτό θα συμβεί στις αρχές της δεκαετίας του '90, σε συνάρτηση με δύο νέους, συγκυριακούς ίσως, παράγοντες που ακολούθησαν την κατάρρευση των καθεστώτων του «υπαρκτού σοσιαλισμού». Έτσι, από τη μία μεριά, η μαζική εισροή αλλοδαπού εργατικού δυναμικού, που στην πλειοψηφία του προερχόταν από τις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης και κυρίως από την Αλβανία, πολλαπλασίασε την κοινωνική παρουσία των μη τουριστών αλλοδαπών, με αποτέλεσμα να ενεργοποιηθούν οι συνηθισμένες ξενοφοβικές αντιδράσεις. Από την άλλη μεριά, η κρίση της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής, που προέκυψε ως αποτέλεσμα της ξαφνικής μεταβολής των πολιτικο-διπλωματικών ισορροπιών στα Βαλκάνια, εκφράστηκε με μια εντεινόμενη εθνική ανασφάλεια και δυσπιστία. Έτσι, παρόλο που είναι αδύνατο να στοιχειοθετήσει κανείς αυστηρά τις αιτιώδεις σχέσεις ανάμεσα στα νέα δεδομένα και στη μεταβολή των στάσεων, είναι λογικό να υποθέσουμε ότι οι παράγοντες αυτοί συνείργησαν αποφασιστικά, και μάλιστα σε ελάχιστο χρονικό διάστημα, στην όξυνση ενός περιρρέοντος «κλίματος» που συνήθως επικαθορίζει τους μετασχηματισμούς των κοινωνικών στάσεων και συμπεριφορών.

Γιατί είναι γεγονός ότι οι στάσεις μεταβάλλονται και μάλιστα θεαματικά. Μολονότι δε διαθέτουμε μελέτες που να διερευνούν το φαινόμενο σε βάθος, τα στοιχεία του *Ευρωβαρόμετρου*, που στο σημείο αυτό δεν κάνουν τίποτε άλλο από το να επικυρώνουν τα αντίστοιχα δεδομένα και άλλων δημοσκοπήσεων, είναι αποκαλυπτικά. Για να δώσουμε ένα και μόνο παράδειγμα, ενώ το 1989, οι Έλληνες που επιθυμούσαν την επέκταση των δικαιωμάτων των ξένων ήταν 2,5 φορές περισσότεροι από εκείνους που ήθελαν τον περιορισμό τους, τρία μόλις χρόνια αργότερα η αναλογία αντιστρέφεται (βλ. *Ευρωβαρόμετρο*, ειδικό τεύχος για ρατσισμό και ξενοφοβία, Νοέμβριος 1989, σ. 76 και *Ευρωβαρόμετρο*, τχ. 37, Ιούνιος 1992, σ. 64). Ταυτόχρονα, αυξάνεται θεαματικά ο αριθμός εκείνων που θεωρούν ότι ο αριθμός των ξένων που κατοικούν στη χώρα μας είναι υπερβολικός. Γενικότερα δε, τα δεδομένα στοιχειοθετούν τη διαπίστωση ότι ενώ το 1989 οι Έλληνες συγκαταλέγονταν ανάμεσα στους «ανεκτικότερους» και λιγότερο ξενόφοβους Ευρωπαίους, το 1992 οι απαντήσεις τους ως προς το πρόβλημα των ξένων αλλάζουν δραματικά την εικόνα.

Μέσα ακριβώς στη συγκυρία αυτή, διεξήχθη η έρευνα, από την οποία παρουσιάζονται εδώ τα κυριότερα στοιχεία. Στόχος της έρευνας ήταν μια πρώτη καταγραφή των τρεχουσών στάσεων και νοοτροπιών, τόσο ως προς τους ξένους όσο και ως προς τις μειονότητες. Ωστόσο, ο περιορισμένος της χαρακτήρας, και το γεγονός ότι δεν έχει ακόμα διεξαχθεί η προγραμματιζόμενη συνέχισή της δεν επιτρέπουν τη συναγωγή σαφών μακροπρόθεσμων τάσεων. Πολύ περισσότερο, είναι αδύνατον να αποφανθεί κανείς με βεβαιότητα αν η παρατηρούμενη ξενοφοβική έξαρση είναι συγκυριακή ή αν τα καταγραφόμενα φαινόμενα τείνουν να γίνουν «ενδημικές» συνιστώσες των κυρίαρχων στάσεων και νοοτροπιών. Επιπλέον, δεδομένης της μικρής έκτασης του δείγματος είναι παρακινδυνευμένη, πέρα από πολύ χαρακτηριστικές περιπτώσεις, οποιαδήποτε γενίκευση ως προς τη σαφή διαφοροποίηση των στάσεων των επιμέρους κοινωνικών κατηγοριών ως προς τις διάφορες εθνο-πολιτισμικές ομάδες. Τέλος, παραμένει άδηλος ο τρόπος με τον οποίο τυχόν συναρθρώνονται οι στάσεις ως προς τους ξένους και ως προς τις μειονότητες, και μοιραία παραμένει αναπάντητο το ακόμα σημαντικότερο ερώτημα του κατά πόσον και ποιον συγκεκριμένο τρόπο οι πολιτικές συγκυρίες επηρεάζουν τις στάσεις και συμπεριφορές.

Ανεξάρτητα όμως από τις παραπάνω επιφυλάξεις, το κύριο και αδιαφιλονίκητο συμπέρασμα που συνάγεται είναι ότι το πρόβλημα είναι μείζον. Είναι σαφές ότι οι ξενοφοβικές τάσεις που καταγράφονται, ανεξάρτητα από τους λόγους που τις προκαλούν, μπορεί να αποτελέσουν εκρηκτικό παράγοντα ως προς τη συνοχή του κοινωνικού ιστού και τη διατήρηση της κοινωνικής ειρήνης, ταυτόχρονα δε εγκυμονούν σοβαρότατους κινδύνους ως προς τον πρακτικό και ισόνομο σεβασμό των κοινωνικών δικαιωμάτων των ξένων. Όπως ακριβώς συμβαίνει και στις περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες, η ανεκτικότητα και η προσήλωση στις αρχές της πολυπολιτισμικότητας κάθε άλλο παρά δεδομένες μπορεί να θεωρούνται. Και με αυτή την έννοια, η θεσμική και κοινωνική αντιμετώπιση του φαινομένου απαιτεί τον επείγοντα σχεδιασμό ευρύτερων ερευνητικών προγραμμάτων, τα οποία θα επιτρέψουν να δοθούν πλήρεις απαντήσεις στα κρίσιμα ερωτήματα που τίθενται. Εάν τα δεδομένα που ακολουθούν δε μας καθιστούν πολύ σοφότερους, μας απαγορεύουν οποιοδήποτε εφησυχασμό.

2. Η ΠΡΟΣΛΗΨΗ ΤΩΝ ΞΕΝΩΝ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

Η πρώτη βασική διαπίστωση της παρούσας έρευνας αφορά την ταυτότητα των ξένων, όπως αυτή προσλαμβάνεται σήμερα στην Ελλάδα. Σύμφωνα με τα στοιχεία του Πίνακα 1, για τον μισό περίπου πληθυσμό, η εικόνα του ξένου παραπέμπει πλέον σε άτομα βαλκανικής εθνικότητας και κυρίως Αλβανούς. Οι εν λόγω εθνικότητες σχεδόν δεν καταγράφονταν προ πενταετίας, ενώ άλλες εθνικότητες που τότε συγκέντρωναν σημαντικό αριθμό απαντήσεων, π.χ. Ευρωπαίοι και Αμερικανοί, έχουν σημαντικά μειωθεί (πρβλ. και *Ευρωβαρόμετρο*, ειδικό τεύχος για ρατσισμό και ξενοφοβία, Νοέμβριος 1989, σ. 37). Προφανώς η μαζική είσοδος Αλβανών στην Ελλάδα κατά τα τελευταία χρόνια έχει επηρεάσει δραστικά την πρόσληψη του «ξένου», με αποτέλεσμα η εικόνα του να προσωποποιείται πλέον σε άτομα του βαλκανικού χώρου και ειδικότερα στους μετανάστες από την Αλβανία.

Εξετάζοντας, παράλληλα με την έννοια της εθνικότητας, άλλες έννοιες που συγκροτούν την ταυτότητα του «άλλου», διαπιστώνουμε ότι οι ερωτώμενοι αναγνωρίζουν με σχετική ευκολία «άλλες θρησκείες». Τα δεδομένα που παρατίθενται στον Πίνακα 2 – και για τις δύο εκδοχές που χρησιμοποιήθηκαν στη διερεύνηση της θρησκείας των «άλλων» – είναι μάλλον αναμενόμενα: οι μουσουλμάνοι κυρίως και δευτερευόντως οι καθολικοί – οι δύο, δηλαδή, θρησκείες με τις οποίες ιστορικά βρέθηκε σε (ανταγωνιστική) επαφή η Ορθοδοξία – συγκεντρώνουν το μεγαλύτερο αριθμό απαντήσεων (βλ. Πίνακα 2Α), ενώ είναι αξιοσημείωτο ότι άλλα θρησκευτικά δόγματα (όπως, π.χ., οι διαμαρτυρόμενοι και οι εβραίοι) σχεδόν δεν καταγράφονται στις απαντήσεις. Μαζί όμως με τις δύο αυτές θρησκείες υψηλό αριθμό απαντήσεων συγκεντρώνουν – ιδιαίτερα όταν η ερώτηση συγκεκριμενοποιείται για έλληνες πολίτες (βλ. Πίνακα 2Β) – οι μάρτυρες του Ιεχωβά (στοιχείο διαφοροποιητικό ως προς τις υπόλοιπες ευρωπαϊκές χώρες, πρβλ. και *Ευρωβαρόμετρο*, ειδικό τεύχος, ό.π., σ. 39).

Στην ερώτηση για τους έλληνες πολίτες που ομιλούν άλλη γλώσσα από τα ελληνικά, οι ερωτώμενοι προσδιορίζουν ομάδες με βάση την εθνότητά τους (Τούρκοι, Πόντιοι, Βλάχοι κτλ.), αλλά ταυτόχρονα δηλώνουν τους «μουσουλμάνους» ως πρώτη ομάδα που ομιλεί άλλη γλώσσα. Είναι προφανές ότι η γλωσσική διαφοροποίηση προσλαμβάνεται με διαφορετικούς όρους – η θρησκευ-

τική ομάδα αλλά και η εθνοτική ομάδα αναφέρεται και ως γλωσσική ομάδα — στη σημερινή ελληνική κοινωνία. Ο Πίνακας 3Α δείχνει ότι ένα εξαιρετικά υψηλό ποσοστό ερωτώμενων (37%) αρνείται ή δεν μπορεί να απαντήσει στην ερώτηση, ενώ στη διαφορετική διατύπωση που παρουσιάζεται στον Πίνακα 3Β, οι ερωτώμενοι καταγράφουν εύκολα τις γλώσσες ή διαλέκτους που ομιλούνται στην Ελλάδα. Εντούτοις η ποικιλία των απαντήσεων δείχνει ότι υπάρχει σύγχυση μεταξύ των ιδιωματικών χρήσεων της ελληνικής σε συγκεκριμένες περιοχές (π.χ. Κρήτη) με γλώσσες ή διαλέκτους που δεν έχουν σχέση με τα ελληνικά, όπως τα βλάχικα ή τα αρβανίτικα.

Τα ως άνω στοιχεία υποδεικνύουν ότι η ελληνική κοινωνία έχει επίγνωση της παρουσίας ξένων, τους οποίους προσλαμβάνει και ομαδοποιεί κυρίως με βάση την εθνικότητά τους. Η θρησκεία αποτελεί στοιχείο διαφοροποίησης και με βάση τη θρησκευτική ταυτότητα αναγνωρίζονται τρεις βασικές ομάδες. Αντίθετα, η γλώσσα δε συνιστά σημαντικό παράγοντα διαφοροποίησης παρά μόνον αν συνδεθεί με κάποια εθνική ομαδοποίηση. Όταν δεν συμβαίνει κάτι τέτοιο, οι διάλεκτοι και οι γλωσσικές διαφορές προσλαμβάνονται ως στοιχεία του ελληνικού συνόλου.

3. ΑΠΟΨΕΙΣ ΚΑΙ ΣΤΑΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΟΥΣ ΞΕΝΟΥΣ

Η αίσθηση που έχει δημιουργήσει η μαζική έλευση ξένων οικονομικών μεταναστών καταγράφεται στον Πίνακα 4. Σχεδόν το 70% των ερωτώμενων συμφωνεί με την άποψη ότι «οι ξένοι που ζουν σήμερα στην Ελλάδα είναι πάρα πολλοί», ενώ 26% θεωρεί ότι είναι αρκετοί αλλά όχι πάρα πολλοί. Πρόκειται για ριζική μεταβολή στις αντιλήψεις της ελληνικής κοινωνίας, η οποία, όπως φαίνεται και από τα συγκριτικά στοιχεία του *Ευρωβαρόμετρου* που παρατίθενται στον ίδιο πίνακα, πραγματοποιήθηκε κατά την περίοδο 1991-1993. Είναι όμως ενδιαφέρον ότι παρά την παρατηρούμενη αυξημένη αίσθηση της παρουσίας ξένων, στην ερώτηση «εσείς προσωπικά βρίσκετε ενοχλητική την παρουσία ατόμων άλλης εθνικότητας;» (Πίνακας 5) το ποσοστό των καταφατικών απαντήσεων είναι αισθητά μικρότερο, λίγο παραπάνω από το ένα τέταρτο του δείγματος, και μάλλον παραμένει σταθερό, όπως δείχνει η συμφωνία με τα στοιχεία του *Ευρωβαρόμετρου* (1992 και 1993). Εντού-

τους, πρέπει να σημειωθεί ότι το ποσοστό των ατόμων που δηλώνουν πως «ενοχλούνται» από την παρουσία των ξένων είναι το υψηλότερο, σε σύγκριση με τις υπόλοιπες ευρωπαϊκές χώρες, γεγονός που οδηγεί στην υπόθεση ότι υπάρχει πρόσφορο έδαφος για την ανάπτυξη ξενοφοβικών τάσεων.

Ο Πίνακας 6 στοχεύει στην αναλυτικότερη προσέγγιση και μελέτη των γενικών στάσεων απέναντι στους ξένους, χωρίς να γίνεται ειδικότερη αναφορά σε συγκεκριμένες μειονότητες. Οι απαντήσεις στις ερωτήσεις α, β, και γ του Πίνακα 6 αποκαλύπτουν μια δυσπιστία έναντι των ξένων, η οποία μπορεί να κλιμακώνεται μέχρι την ισχυρή προκατάληψη. Έτσι στην ερώτηση για τα δικαιώματα των ξένων (βλ. Πίνακα 6α), το 43% του δείγματος δηλώνει πως δεν επιθυμεί την καθιέρωση ίσων δικαιωμάτων μεταξύ Ελλήνων και ξένων (και μάλιστα το 30% διαφωνεί απόλυτα με μια τέτοια προοπτική). Τα πράγματα γίνονται πιο ξεκάθαρα στην ερώτηση (β) όπου το 65% συμφωνεί απολύτως και το 20% μάλλον συμφωνεί με την άποψη ότι πολλοί από τους ξένους που ζουν στη χώρα μας αποτελούν δημόσιο κίνδυνο. Εντούτοις μόνο ένα 13% εκφράζει απόλυτη αντίθεση με την παρουσία ξένων στη γειτονιά του και 7,5% σχετική αντίθεση (Πίνακας 6γ). Αντίθετα υπάρχει σχεδόν ομοφωνία στη θέση ότι οι ξένοι στη χώρα μας αυξάνουν την ανεργία στους Έλληνες (σχεδόν 90% των ερωτηθέντων, Πίνακας 6δ). Τα στοιχεία αυτά αποτυπώνουν μια διάχυτη γενική ανησυχία από την παρουσία ξένων στην Ελλάδα, η οποία όμως δε μεταφράζεται σε συγκεκριμένη ξενοφοβία στο «χώρο της γειτονιάς». Καταγράφεται όμως επιφυλακτικότητα έναντι των ξένων, φόβος και ανησυχία για τις δυνατότητες απασχόλησης και διχασμένες απόψεις στο ζήτημα των δικαιωμάτων τα οποία πρέπει να έχουν οι ξένοι. Τέλος στην ερώτηση που ανιχνεύει την άμεση-προσωπική αντίδραση απέναντι στους ξένους, το ένα τρίτο των ερωτηθέντων συμφωνεί απόλυτα με τη δήλωση «δε θα παντρευόμουν ποτέ ξένο» (Πίνακας 6στ). Τα εν λόγω στοιχεία αποκαλύπτουν την ανησυχία και δυσπιστία των Ελλήνων έναντι των πάσης φύσεως ξένων, η οποία μπορεί εύκολα να μετατραπεί σε ισχυρή ξενοφοβία.

Είναι προφανές το ερώτημα που προκύπτει μετά την παρουσίαση των ανωτέρω στοιχείων: Προς τα πού κατευθύνεται η ανησυχία των Ελλήνων; ποιες ομάδες ξένων προκαλούν τη μεγαλύτερη συμπάθεια, αντιπάθεια, δυσπιστία και ανησυχία; υπάρχει, τέλος, κάποια συγκεκριμένη ομάδα οι απόψεις για την οποία μπορεί να θε-

ωρηθεί ότι συνιστούν ξενοφοβία ή ακόμη και ρατσισμό; Ο Πίνακας 7 είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρων, γιατί καταγράφει τη συμπάθεια και αντιπάθεια έναντι ορισμένων χωρών, λαών και εθνοτικών ομάδων και ταυτόχρονα αποτυπώνει τα αισθήματα των Ελλήνων ως προς τον ραγδαία μεταβαλλόμενο σήμερα διεθνή περίγυρο. Σε ό,τι αφορά τις χώρες (Πίνακας 7α), τον πιο υψηλό δείκτη συμπάθειας λαμβάνουν οι δυτικοευρωπαϊκές χώρες και οι ΗΠΑ, με τη Σερβία και τη Ρωσία περίπου στη μέση της κλίμακας και την Αλβανία και την Τουρκία να δέχονται τη μεγαλύτερη αντιπάθεια. Τα στοιχεία αυτά αντανakλώνονται και στον Πίνακα 7β, όπου Γάλλοι, μαύροι, Αμερικανοί και Γερμανοί λαμβάνουν τους μεγαλύτερους βαθμούς συμπάθειας. Αντίθετα, οι Τούρκοι και οι Αλβανοί προηγούνται με διαφορά στην κλίμακα της αντιπάθειας, ακολουθούμενοι από τους μουσουλμάνους της Δυτικής Θράκης και τους εβραίους. Αξιοπεριεργος εκ πρώτης όψεως ο υψηλός βαθμός συμπάθειας που απολαμβάνουν οι μαύροι, θα πρέπει να συσχετιστεί με το ότι η Ελλάδα ούτε φιλοξενεί ούτε αποτέλεσε ποτέ χώρο υποδοχής αφρικανών μεταναστών.

Οι Πίνακες 8 και 9 διερευνούν τη στάση των Ελλήνων απέναντι σε δύο ειδικές μειονοτικές ομάδες, οι οποίες προσλαμβάνονται ως ξένοι με βάση τόσο το γλωσσικό όσο κυρίως το θρησκευτικό και το εθνοτικό κριτήριο. Πρόκειται για τους μουσουλμάνους της Δυτικής Θράκης και τους τσιγγάνους. Σε ό,τι αφορά τους πρώτους, η έρευνα καταγράφει σε υψηλό βαθμό έλλειψη ανεκτικότητας και απόρριψης. Χαρακτηριστικότερη είναι η συμφωνία της πλειοψηφίας του δείγματος (52%) με τη φράση «να πάνε όλοι σπίτι τους» (Πίνακας 8γ) Οι απόψεις για τα σχολεία των μουσουλμάνων είναι μάλλον μοιρασμένες (Πίνακας 8α), ενώ σχεδόν τα δύο τρίτα του δείγματος δηλώνουν ότι «δε θα παντρεύονταν ποτέ μουσουλμάνο από τη Δυτική Θράκη» (Πίνακας 8β). Αντίθετα, προς τους τσιγγάνους εκφράζεται μια πιο ανεκτική και ίσως πιο αφομοιωτική στάση, αφού το 77% των ερωτώμενων συμφωνεί με τη θέση ότι «οι τσιγγάνοι θα πρέπει να έχουν τα ίδια δικαιώματα με εμάς» (Πίνακας 9α). Το ποσοστό αυτών που δε θα παντρεύονταν τσιγγάνο είναι μικρότερο από το αντίστοιχο για τους μουσουλμάνους της Δυτικής Θράκης (Πίνακας 9β). Η στάση όμως στη θέση ότι «ακόμα και αν καλύτερευαν οι συνθήκες ζωής τους, θα εξακολουθούσαν να είναι βρώμικοι» (35% συμφωνεί απόλυτα, βλ. Πίνακα 9γ) δηλώνει την έντονη και βαθιά ριζωμένη προκατάληψη που εξακολου-

θεί να υπάρχει απέναντι στους τσιγγάνους. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι αντίστοιχες ερωτήσεις με αυτές που έγιναν για τους μουσουλμάνους της Δυτικής Θράκης και τους τσιγγάνους, έγιναν και για τους Πόντιους, οι οποίοι αποτελούν μια σχετικά νεότερη ομάδα στην Ελλάδα και μπορούν να εκληφθούν ως ξένοι. Οι απαντήσεις στις ερωτήσεις για τους Πόντιους έδειξαν μια σαφή στάση αποδοχής και ενσωμάτωσής τους στην ελληνική κοινωνία, που έρχεται σε εμφανή αντίθεση με τις στάσεις απέναντι στις δύο αναφερθείσες ομάδες· γεγονός που – αν συνδυαστεί κιόλας με τη διαφοροποιημένη στάση απέναντι στους τσιγγάνους – οδηγεί στην υπόθεση ότι υπάρχει σαφής διάκριση μεταξύ αισθημάτων «γενικής ξενοφοβίας» και ειδικών στάσεων «εθνικιστικής ξενοφοβίας».

4. ANTI ΓΙΑ ΕΠΙΛΟΓΟ

Τα στοιχεία της έρευνας φαίνεται να επιβεβαιώνουν την υπόθεση ότι η αύξηση του αριθμού των ξένων στην Ελλάδα κατά τα τελευταία χρόνια έχει σημαντικά επηρεάσει την πρόσληψη του «ξένου» και του «άλλου» στην ελληνική κοινωνία. Η επιφυλακτική ανεκτικότητα, που αποτελούσε την κυρίαρχη στάση κατά το παρελθόν, σταδιακά δίνει τη θέση της στη δυσπιστία, στην ανησυχία, στην ξενοφοβία και στην έλλειψη ανεκτικότητας. Η παρουσία των ξένων προσλαμβάνεται σαφώς ως ιδιαίτερα έντονη πλέον στην Ελλάδα και, παρότι μόνο το ένα τέταρτο του πληθυσμού δηλώνει ότι ενοχλείται από αυτή, σε πολλές περιπτώσεις η στάση έναντι των ξένων γενικά ή ειδικών ομάδων χαρακτηρίζεται από ανησυχία και επιφύλαξη έως ιδιαίτερα έντονη προκατάληψη και ξενοφοβία. Τα αισθήματα αυτά εκφράζονται μάλιστα με σαφώς πιο τονισμένο τρόπο κυρίως από άτομα σχετικά μεγάλης ηλικίας και χαμηλού ή μεσαίου μορφωτικού επιπέδου.

Είναι χαρακτηριστικό των αντιφατικών στάσεων που χαρακτηρίζουν την ελληνική κοινωνία στο θέμα των ξένων ότι, στη γενική ερώτηση για την ιεράρχηση των σημαντικότερων προβλημάτων στην Ελλάδα σήμερα, η παρουσία των ξένων κατατάσσεται στην τελευταία (δέκατη) θέση. Όπως φαίνεται από τα στοιχεία του Πίνακα 10, η παρουσία των ξένων δεν αντιμετωπίζεται ως ιδιαίτερα σημαντικό πρόβλημα, ούτε δείχνει να απασχολεί έντονα τους Έλληνες. Αυτό βέβαια με κανένα τρόπο δε σημαίνει την αναίρεση

των αναφερθέντων στοιχείων. Δείχνει από τη μια το βάρος που αισθάνεται ο έλληνας πολίτης από τα άλλα προβλήματα (κυρίως τα οικονομικά), και από την άλλη ότι αυτά ακριβώς τα προβλήματα δε φαίνεται να έχουν «προσωποποιηθεί» ή επικεντρωθεί στον αποδιοπομπαίο τράγο, που θα είχε, στην περίπτωση αυτή, τη μορφή του ξένου. Το πώς θα αποκρυσταλλωθεί η εν λόγω διαδικασία παραμένει άγνωστο, όπως άγνωστο παραμένει αν η διαπιστούμενη μεταβολή στις προσλήψεις και στις στάσεις των Ελλήνων αποτελεί συγκυριακό φαινόμενο ή τμήμα ενός βαθύτερου και διαρκέστερου μετασχηματισμού της ελληνικής κοινωνίας. Σε κάθε περίπτωση, όπως ήδη αναφέρθηκε στην αρχή του παρόντος σημειώματος, το ζήτημα είναι μείζον και η σε βάθος μελέτη και ανάλυσή του είναι επείγον να αποτελέσει ερευνητικό στόχο πρώτης προτεραιότητας.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΠΙΝΑΚΩΝ

Στους πίνακες που ακολουθούν παρουσιάζονται οι απαντήσεις που δόθηκαν στις κυριότερες ερωτήσεις της έρευνας, η οποία πραγματοποιήθηκε από τις 20 Ιανουαρίου έως τις 20 Φεβρουαρίου 1993. Σε ορισμένες περιπτώσεις παρατίθενται επίσης και συγκριτικά στοιχεία, για τις αντίστοιχες ερωτήσεις, από έρευνες που έχει πραγματοποιήσει το *Ευρωβαρόμετρο* κατά την περίοδο 1989-1993.

Το μέγεθος του δείγματος ήταν 1.205 άτομα, κατανεμημένο αναλογικά κατά γεωγραφικό διαμέρισμα και μέγεθος οικισμού. Συνολικά επιλέχθηκαν 125 σημεία δειγματοληψίας και πραγματοποιήθηκαν 402 συνεντεύξεις στην περιφέρεια της πρωτεύουσας, 92 στη Θεσσαλονίκη, 231 στα υπόλοιπα αστικά κέντρα, 133 σε ημιαστικές και 347 σε αγροτικές περιοχές. Σε κάθε σημείο δειγματοληψίας η επιλογή των ατόμων έγινε τηρώντας τις ποσοτώσεις φύλου και ηλικίας. Η επιτόπια στοιχειοληψία πραγματοποιήθηκε από την εταιρεία OPINION.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

Η εθνικότητα των «Άλλων»

«Όταν ακούτε για άτομα άλλης εθνικότητας, ποια εθνικότητα σάς έρχεται στο νου;»

	N	%
1. Αλβανοί	488	40,5
2. Αμερικανοί	112	9,0
3. Γερμανοί	86	7,1
4. Πολωνοί	51	4,2
5. Γάλλοι	47	3,9
6. Άγγλοι	33	2,7
7. Ρώσοι	32	2,7
8. Τούρκοι	26	2,2
9. Ιταλοί	24	2,0
10. Πακιστανοί	17	1,4
11. Φιλιππινέζοι	14	1,2
12. Σέρβοι	12	1,0
Διάφοροι	100	8,3
ΔΓ/ΔΑ	163	13,5
Σύνολο	1.205	100,0

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

Η θρησκεία των «Άλλων»

Α. «Όταν ακούτε για άτομα άλλης θρησκείας, ποια θρησκεία σάς έρχεται στο νου;»

	N	%	Συγκριτικά στοιχεία Ευροβαρόμετρου ¹ 1989 (%)
Α. Μουσουλμάνοι	472	39,2	33
Β. Καθολικοί	261	21,7	14
Γ. Μάρτυρες του Ιεχωβά	96	8,0	16
Δ. Βουδιστές	28	2,3	4
Ε. Εβραίοι	20	1,6	2
ΣΤ. Διαμαρτυρόμενοι	10	0,8	—
Ζ. Διάφοροι	26	2,1	5
ΔΓ/ΔΑ	292	24,3	24
Σύνολο	1.205	100,0	100

Β. «Υπάρχουν στην Ελλάδα ομάδες ατόμων που είναι Έλληνες πολίτες, αλλά δεν έχουν τη δική μας θρησκεία. Θα μπορούσατε να μου πείτε ποια τέτοια ομάδα σάς έρχεται στο νου;»

	N	%
1. Μουσουλμάνοι	390	32,4
2. Μάρτυρες του Ιεχωβά	270	22,4
3. Καθολικοί	130	10,8
4. Διαμαρτυρόμενοι	40	3,4
5. Εβραίοι	23	1,9
6. Άλλοι	24	2,0
ΔΓ/ΔΑ	328	27,2
Σύνολο	1.205	100,0

1. Βλ. *Ευροβαρόμετρο*, Ειδικό Τεύχος, Νοέμβριος 1989, σ. 39.

ΠΙΝΑΚΑΣ 3

Έλληνες που μιλούν άλλες γλώσσες ή διαλέκτους

A. «Στην Ελλάδα σήμερα υπάρχουν ομάδες ατόμων, που είναι Έλληνες πολίτες, αλλά μιλούν άλλη γλώσσα από τα ελληνικά. Θα μπορούσατε να μου πείτε ποια τέτοια ομάδα σας έρχεται στο νου;»

	N	%
1. Μουσουλμάνοι	185	15,3
2. Τούρκοι	88	7,3
3. Πόντιοι	68	5,6
4. Βλάχοι	63	5,2
5. Αρβανίτες	58	4,8
6. Τσιγγάνοι	48	4,0
7. Αλβανοί	44	3,7
8. Ρωσοπόντιοι	44	3,7
9. Βορειοηπειρώτες	19	1,6
10. Σλάβοι/Σλαβομακεδόνες	13	1,1
11. Πομάκοι	9	0,7
12. Άλλες απαντήσεις	19	1,6
Άτομα άλλης εθνικότητας	103	8,6
ΔΓ/ΔΑ	444	36,8
Σύνολο	1.205	100,0

B. «Υπάρχουν μερικοί Έλληνες που στα χωριά τους, εκτός από τα ελληνικά, μιλούν μεταξύ τους και ορισμένες άλλες γλώσσες ή διαλέκτους. Θα μπορούσατε να μου πείτε ποια τέτοια γλώσσα ή διάλεκτος σας έρχεται στο νου;»

	N	%
1. Βλάχικα	221	18,3
2. Αρβανίτικα	205	17,0
3. Ποντιακά	139	11,5
4. Κρητικά	116	9,6
5. Άλλες διάλεκτοι	121	10,0
6. Τουρκικά	63	5,2
7. Βουλγαρικά / Σλαβικά	45	3,7
8. Άλλες γλώσσες	36	3,0
ΔΓ/ΔΑ	259	20,9
Σύνολο	1.205	100,0

ΠΙΝΑΚΑΣ 4

Αντιλήψεις για την παρουσία των «ξένων»

«Τα τελευταία χρόνια, έχουν έρθει να ζήσουν και να δουλέψουν στην Ελλάδα άτομα από άλλες χώρες. Κατά τη γνώμη σας, αυτοί οι ξένοι που ζουν σήμερα στην Ελλάδα είναι:»

	N	%	Συγκριτικά στοιχεία Ευρωβαρόμετρου ² (%)		
			1993	1992	1991
Πάρα πολλοί	834	69,2	57	45	29
Αρκετοί, αλλά όχι πάρα πολλοί	315	26,1	34	44	47
Δεν είναι πολλοί	21	1,7	4	6	12
ΔΓ/ΔΑ	35	2,9	6	5	13
Σύνολο	1.205	100,0	101	100	101

Συγκριτικά στοιχεία για τις υπόλοιπες χώρες της Ε.Ε.

«Θεωρούν ότι οι ξένοι που ζουν σήμερα στη χώρα τους είναι πάρα πολλοί»

	Συγκριτικά στοιχεία Ευρωβαρόμετρου (%)		
	1993	1992	1991
Ιταλία	64	65	63
Γερμανία	60	55	55
Γαλλία	56	52	56
Βέλγιο	54	53	56
Μεγάλη Βρετανία	50	50	54
Ολλανδία	47	49	44
Δανία	43	46	43
Ισπανία	25	23	25
Πορτογαλία	25	28	18
Λουξεμβούργο	21	32	20
Ιρλανδία	8	11	12

2. Βλ. Ευρωβαρόμετρο, αρ. 37, Ιούνιος 1992, σ. Α62, και Ευρωβαρόμετρο, αρ. 39, Ιούνιος 1993, σ. Α51.

ΠΙΝΑΚΑΣ 5

Ενόχληση από την παρουσία των «ξένων»

«Ορισμένοι ενοχλούνται από τις γνώμες, τον τρόπο ζωής και τις συνήθειες ατόμων που είναι διαφορετικές από τις δικές τους. Εσείς προσωπικά βρίσκετε ενοχλητική την παρουσία ατόμων άλλης εθνικότητας;»

	N	%	Συγκριτικά στοιχεία Ευρωβαρόμετρον ³ (%)	
			1992	1993
Ναι	324	26,9	28,0	28,0
Όχι	846	70,2	67,0	70,0
ΔΓ/ΔΑ	35	2,9	5,0	2,0
Σύνολο	1.205	100,0	100,0	100,0

Συγκριτικά στοιχεία για τις υπόλοιπες χώρες της Ε.Ε.

«Δηλώνουν ότι βρίσκουν ενοχλητική την παρουσία ατόμων άλλης εθνικότητας»

	Συγκριτικά στοιχεία Ευρωβαρόμετρον (%)	
	1993	1992
Δανία	21	17
Γαλλία	18	16
Βέλγιο	16	19
Μεγάλη Βρετανία	14	13
Γερμανία	13	17
Ολλανδία	13	13
Ιταλία	11	9
Λουξεμβούργο	8	11
Ισπανία	7	7
Ιρλανδία	6	9
Πορτογαλία	6	5

3. Βλ. Ευρωβαρόμετρο, αρ. 37, Ιούνιος 1992, σ. Α62, και Ευρωβαρόμετρο, αρ. 39, Ιούνιος 1993, σ. Α51.

ΠΙΝΑΚΑΣ 6

Απόψεις για τους «ξένους»

«Θα σας διαβάσω ορισμένες απόψεις και για κάθε μία από αυτές θα ήθελα να μου πείτε πόσο συμφωνείτε ή διαφωνείτε:»

α. Οι ξένοι που ζουν στη χώρα μας πρέπει να έχουν τα ίδια δικαιώματα με τους Έλληνες.

	N	%
Συμφωνώ απόλυτα	341	28,3
Μάλλον συμφωνώ	197	16,3
Ούτε συμφωνώ ούτε διαφωνώ	122	10,1
Μάλλον διαφωνώ	160	13,3
Διαφωνώ απόλυτα	354	29,4
ΔΓ/ΔΑ	31	2,6
Σύνολο	1.205	100,0

β. Πολλοί από τους ξένους που ζουν στη χώρα μας αποτελούν δημόσιο κίνδυνο.

	N	%
Συμφωνώ απόλυτα	779	64,6
Μάλλον συμφωνώ	239	19,8
Ούτε συμφωνώ ούτε διαφωνώ	71	5,9
Μάλλον διαφωνώ	60	5,0
Διαφωνώ απόλυτα	37	3,1
ΔΓ/ΔΑ	19	1,6
Σύνολο	1.205	100,0

γ. Δε με ενοχλεί να ζουν ξένοι στη γειτονιά μου.

	N	%
Συμφωνώ απόλυτα	568	47,1
Μάλλον συμφωνώ	171	14,2
Ούτε συμφωνώ ούτε διαφωνώ	196	16,3
Μάλλον διαφωνώ	91	7,6
Διαφωνώ απόλυτα	162	13,4
ΔΓ/ΔΑ	17	1,4
Σύνολο	1.205	100,0

δ. Οι ξένοι στη χώρα μας αυξάνουν την ανεργία στους Έλληνες.

	N	%
Συμφωνώ απόλυτα	970	80,5
Μάλλον συμφωνώ	110	9,1
Ούτε συμφωνώ ούτε διαφωνώ	36	3,0
Μάλλον διαφωνώ	31	2,6
Διαφωνώ απόλυτα	35	2,9
ΔΓ/ΔΑ	23	1,9
Σύνολο	1.205	100,0

ε. Οι ξένοι που μένουν και εργάζονται πάνω από 5 χρόνια στη χώρα μας θα πρέπει να μπορούν να ψηφίζουν στις δημοτικές εκλογές.

	N	%
Συμφωνώ απόλυτα	349	29,0
Μάλλον συμφωνώ	131	10,9
Ούτε συμφωνώ ούτε διαφωνώ	106	8,8
Μάλλον διαφωνώ	103	8,5
Διαφωνώ απόλυτα	415	34,4
ΔΓ/ΔΑ	101	8,3
Σύνολο	1.205	100,0

στ. Δε θα παντρευόμουν ποτέ ξένο.

	N	%
Συμφωνώ απόλυτα	394	32,7
Μάλλον συμφωνώ	42	3,5
Ούτε συμφωνώ ούτε διαφωνώ	136	11,3
Μάλλον διαφωνώ	95	7,9
Διαφωνώ απόλυτα	486	40,3
ΔΓ/ΔΑ	52	4,4
Σύνολο	1.205	100,0

ΠΙΝΑΚΑΣ 7

Κλίμακα συμπάθειας (1-10) για χώρες, λαούς και εθνοτικές ομάδες

Α. «Θα σας διαβάσω τώρα έναν κατάλογο με ορισμένες χώρες. Για κάθε μία από αυτές θα ήθελα να μου πείτε πόση συμπάθεια αισθάνεστε, ξεκινώντας από το 1, που σημαίνει ότι δεν αισθάνεστε “καμία συμπάθεια”, και φτάνοντας μέχρι το 10, που σημαίνει ότι αισθάνεστε “μεγάλη συμπάθεια”».

	ΣΥΜΠΑΘΕΙΑ Βαθμοί 7-10 (%)	ΑΝΤΙΠΑΘΕΙΑ Βαθμοί 1-4 (%)	Διαφορά Συμπά- θειας/Αντιπάθειας (%)	Μέσος όρος
Γαλλία	46,3	15,7	30,6	6,2
ΗΠΑ	42,0	29,9	12,1	5,8
Ιταλία	32,8	25,5	7,3	5,5
Γερμανία	34,7	32,1	2,6	5,3
Μεγ. Βρετανία	30,4	34,8	-4,4	5,1
Σερβία	29,9	38,1	-8,2	5,0
Ρωσία	18,5	41,9	-23,4	4,5
Βουλγαρία	8,6	57,7	-49,1	3,6
Αλβανία	6,0	73,0	-67,0	2,6
Τουρκία	3,3	83,8	-80,5	1,7

Β. «Θα ήθελα να κάνετε το ίδιο και για τις παρακάτω ομάδες ατόμων».

	ΣΥΜΠΑΘΕΙΑ Βαθμοί 7-10 (%)	ΑΝΤΙΠΑΘΕΙΑ Βαθμοί 1-4 (%)	Διαφορά Συμπά- θειας/Αντιπάθειας (%)	Μέσος όρος
Γάλλοι	45,5	15,3	30,2	6,3
Μαύροι	39,7	28,3	11,4	5,6
Αμερικανοί	40,0	30,1	9,9	5,6
Γερμανοί	33,7	32,9	0,8	5,3
Πολωνοί	24,7	27,9	-3,2	5,1
Άγγλοι	29,0	33,4	-4,4	5,0
Σλάβοι	16,0	38,4	-22,4	4,3
Τσιγγάνοι	20,3	55,0	-34,7	4,0
Εβραίοι	14,7	57,4	-42,7	3,5
Μουνοι Θράκης	10,8	61,5	-50,7	3,2
Αλβανοί	7,6	75,5	-67,9	2,6
Τούρκοι	5,2	79,5	-74,3	2,3

ΠΙΝΑΚΑΣ 8

Απόψεις για τους Μουσουλμάνους της Δυτικής Θράκης

«Θα σας διαβάσω επίσης ορισμένες απόψεις που έχουμε ακούσει για τους Μουσουλμάνους που ζουν στη Δυτική Θράκη και θα ήθελα να μου πείτε, για κάθε μία από αυτές, κατά πόσο συμφωνείτε ή διαφωνείτε;»

α. Οι Μουσουλμάνοι της Δυτικής Θράκης πρέπει να έχουν τα δικά τους σχολεία.

	N	%
Συμφωνώ απόλυτα	377	31,3
Μάλλον συμφωνώ	107	8,9
Ούτε συμφωνώ ούτε διαφωνώ	72	6,0
Μάλλον διαφωνώ	87	7,2
Διαφωνώ απόλυτα	469	38,9
ΔΓ/ΔΑ	93	7,7
Σύνολο	1.205	100,0

β. Δε θα παντρευόμουν ποτέ Μουσουλμάνο από τη Δυτική Θράκη.

	N	%
Συμφωνώ απόλυτα	745	61,8
Μάλλον συμφωνώ	53	4,4
Ούτε συμφωνώ ούτε διαφωνώ	90	7,5
Μάλλον διαφωνώ	65	5,4
Διαφωνώ απόλυτα	174	14,4
ΔΓ/ΔΑ	78	6,5
Σύνολο	1.205	100,0

γ. Να πάνε όλοι στην Τουρκία

	N	%
Συμφωνώ απόλυτα	542	45,0
Μάλλον συμφωνώ	89	7,4
Ούτε συμφωνώ ούτε διαφωνώ	127	10,5
Μάλλον διαφωνώ	102	8,5
Διαφωνώ απόλυτα	248	20,6
ΔΓ/ΔΑ	97	8,1
Σύνολο	1.205	100,0

ΠΙΝΑΚΑΣ 9

Απόψεις για τους Τσιγγάνους

«Θα σας διαβάσω τέλος ορισμένες απόψεις που έχουμε ακούσει για τους Τσιγγάνους που ζουν στη χώρα μας, και θα ήθελα να μου πείτε, για κάθε μία από αυτές, κατά πόσο συμφωνείτε ή διαφωνείτε;»

α. Οι Τσιγγάνοι πρέπει να έχουν τα ίδια δικαιώματα με εμάς.

	N	%
Συμφωνώ απόλυτα	815	67,6
Μάλλον συμφωνώ	117	9,7
Ούτε συμφωνώ ούτε διαφωνώ	64	5,3
Μάλλον διαφωνώ	36	3,0
Διαφωνώ απόλυτα	141	11,7
ΔΓ/ΔΑ	32	2,6
Σύνολο	1.205	100,0

β. Δε θα παντρευόμουν ποτέ Τσιγγάνο.

	N	%
Συμφωνώ απόλυτα	705	58,5
Μάλλον συμφωνώ	64	5,3
Ούτε συμφωνώ ούτε διαφωνώ	121	10,0
Μάλλον διαφωνώ	74	6,1
Διαφωνώ απόλυτα	212	17,6
ΔΓ/ΔΑ	29	2,4
Σύνολο	1.205	100,0

γ. Πιστεύω ότι οι Τσιγγάνοι, ακόμα και αν καλύτερευαν οι συνθήκες ζωής τους, θα εξακολουθούσαν να είναι βρώμικοι.

	N	%
Συμφωνώ απόλυτα	427	35,4
Μάλλον συμφωνώ	149	12,4
Ούτε συμφωνώ ούτε διαφωνώ	87	7,2
Μάλλον διαφωνώ	157	13,0
Διαφωνώ απόλυτα	343	28,5
ΔΓ/ΔΑ	42	3,5
Σύνολο	1.205	100,0

ΠΙΝΑΚΑΣ 10

Τα σημαντικότερα προβλήματα στην Ελλάδα σήμερα

«Ποια είναι, κατά τη γνώμη σας, τα σημαντικότερα προβλήματα στην Ελλάδα σήμερα;». (Μέχρι τρεις απαντήσεις)

	ΣΥΝΟΛΟ	
	N	% του δείγματος
1. Η ακρίβεια της ζωής	668	55,4
2. Η ανεργία	516	42,8
3. Η υγεία και η κοινωνική πρόνοια	515	42,7
4. Η εγκληματικότητα	405	33,6
5. Η κατάσταση στα Βαλκάνια	403	33,4
6. Η μόλυνση του περιβάλλοντος	325	26,9
7. Η κατάσταση της παιδείας	296	22,9
8. Οι σχέσεις με την Τουρκία	176	14,6
9. Η προσαρμογή της Ελλάδας στην ΕΟΚ	145	12,0
10. Η παρουσία των ξένων	116	9,6
ΔΓ/ΔΑ	15	1,2